

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"המקורות" מבעד למשקפי המילון ההיסטורי

כשהתחלתי להכין את הרצאתי על המושג "מקורות", כפי שהוא מצטייר מבעד למשקפי המתבונן בתולדות הלשון, נזכרתי בגזיר עיתון שהיה אמור להיות שמור אצלי, ושיש בו כדי לשמש מבוא לנושא. הדברים אמורים בעורך פינת הלשון של עיתון יומי, שקבל על הלשון הסינתטית, חסרת השורשים, של קריינים ברדיו. הקצף יצא על הצורה **קפדן**, בפ"א רפה. אחרי חיפוש מייגע בפינות נסתרות של ארונות המאכסנים פתקאות ממוינות למחצה, העליתי מעטפה מקומטת ובה הגזיר המיוחל, ועמו עוד דפים, צהובים מחמת הזמן, כרוכים בלי סדר, שחיוכו זה כמה לגאולתם.

ובכן – הגזיר הוא מעיתון "מעריב", כ"א באדר תשל"ה (4 במרס 1975). הטור נקרא "שיחות", בלא ציון שם העורך. וזה לשונו:

עברית "מעוקרת" בשידורי ישראל

כל אימת שנשמעת בשידורי ישראל המלה קפדן או קפדנות מציף אותנו גל של זעם. כל כך למה? על שום שהקריינים מקפידים להגות מלה זו בפ"א רפה, על משקל תפרן או סבלן. והרי חז"ל קבעו: "לא הקפדן מלמד" (אבות ב', ה'), והקפידו להגות מלה זו בפ"א דגושה דגש חזק.

אדלג על פסקה, ואביא משפט אחד – לא החרף ביותר – מתוך הפסקה החותמת את ה"שיחה":

אין אנו יודעים מי הסיתם לכך. אבל חז"ל היו מפלפלים לו, לאותו איש, פלפלת חריפה בלשונם על שהוא מרבה בורות בישראל.

* ההרצאה המתפרסמת כאן נישאה במושב שיוחד למפעל המילון ההיסטורי ביום עיון פתוח – "לשון הרבים" – ב" בתמוז תשס"ד (29 ביוני 2004), לרגל מלאות יובל שנים להקמת האקדמיה ללשון העברית.

עוד פיסת עיתון שהייתה כרוכה באותה מעטפה נגזרה מפינת הלשון ב"מעריב", י"ז בכסלו תשמ"ג (3 בדצמבר 1982); הפעם בציון עורך הטור: עדו אבינרי. וזה לשונו:

ברדיו מבטאים קפדני בפ"א רפה, אע"פ שכל בית ישראל הוגים קפדן, קפדני – פ דגושה. וכן הפסוק הידוע מפרקי־אבות: ...ולא הקפדן מלמד – פ דגושה.

ומי שיבדוק במשנה, מסכת אבות ב, ה, אכן ימצא: "לא הביישן למד ולא הקפִּדן מלמד" – בפ"א דגושה. כך במהדורת חנוך אלבק וחנוך ילון (סדר נזיקין, ירושלים ותל־אביב תשי"ג), שאין עוררין על טיבה. נמצא אפוא שהגורס **קפדן**, בפ"א רפה, פורש ממנהג כל בית ישראל, נוקט עברית "מעוקרת", משחית את הלשון שקבעו חכמינו ז"ל, וסופו שמרבה בורות בישראל.

התמונה המצטיירת עד כאן חלקית ומעוותת. העברית שלנו התגבשה על תשתית מסורות הקריאה של "המקורות", עדה עדה והמסורת הייחודית שלה. המסורות האלה ממשיכות להתקיים אצל בני עדות שונות, בעיקר בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. ילון, שקבע את הניקוד במהדורה הנזכרת, לא טעה, אבל הוא נאלץ לבחור בין הקריאות השונות הרווחות בעדות ישראל, ובמקרה שלנו נקט, משום מה, את מסורת אשכנז. בכל המרחב הספרדי הקריאה בפרקי אבות היא **קפדן**, בפ"א רפה, כנוסח דפוס ליוורנו תרי"ז, המשקף את מסורת ספרד, וזו גם הקריאה במסורת תימן, וכן נדפס במהדורת צמח קיסר (ירושלים תשס"ב), המנוקדת על פי מסורת תימן. משמע שלא דייק בעל טור הלשון, שייחס את הקריאה הדגושה ל"כל בית ישראל".

ריבוי המסורות מבצבץ בהקשרים שונים בגיבוש התקן של ימינו. רצונכם בדוגמה מן החיים הפנימיים של האקדמיה, הרי מעשה שהיה: האקדמיה נדרשה לקבוע מה היא צורת הסמיכות של **עֲזָרָה**. ועדת הדקדוק קבעה, כפי שרווח בציבור (איזה ציבור?): **עֲזָרָה**. והנה, כשהדברים הובאו להצבעה במליאה התברר שספרדים אומרים **עֲזָרָה** ותימנים אומרים **עֲזָרָה** (אגב, האקדמיה אישרה את שלוש הגרסאות).

אבל נחזור ל**קפדן** שלנו. אמנם הפרכנו את הטענה המסתמכת על "כל בית ישראל", אלא שעם בעל הטור טענה מכרעת יותר: "והרי חז"ל קבעו". ואני שואל, כיצד אפשר לדעת מה קבעו חז"ל? כיצד אפשר לדעת מה אמר הלל הזקן עצמו או כיצד הגו בני דורו?

למעשה, המסורות החיות אינן אלא תחנה אחת במסלול ארוך שעברו המקורות שלנו בדרכם אלינו. לצורך העניין נצמצם את הדיון ללשון המשנה, וזו תשמש לנו בניין אב למקורות חז"ל כולם. המקורות שלנו נמסרו מדור לדור, במסורת רצופה של לימוד. ומטבע הדברים, בתהליך המסירה נשחקה הגרסה

ונשתנתה מדור לדור וממהדורה למהדורה. במצב דברים כזה המהדורות המאוחרות רחוקות מלשון המקור, כמובן, יותר מן המוקדמות, ואם אנחנו מעוניינים בנוסח המקורי של הדברים, הרי ככל שהמהדורה שאנחנו מעיינים בה עתיקה יותר כך הלשון קרובה יותר למקור.

באופן סכמטי אפשר לדבר על שלוש תחנות: (א) העברית כפי שהייתה קיימת במציאות בזמנו של האדם שהדברים מיוחסים לו; (ב) העברית כפי שהיא משתקפת ברובד הקדום של שרשרת המסירה של הדברים; (ג) התגבשות המסורות החיות. את המסורות החיות כבר הזכרנו והדגמנו. עכשיו ננסה להגדיר בקצרה את שאר התחנות:

א. הלשון כפי שהייתה קיימת במציאות עולה רק מסוג אחד של מקורות: המקורות שהארכאולוגים מעלים בחפירות. אלו המקורות היחידים שהגיעו אלינו בלי גלגולי מסירה, והם היחידים שאפשר להכיר מהם את לשון תקופתם היכרות ישירה. בתקופות הקדומות המקורות האלה מעטים, והם כמובן לא מנוקדים: כתובות הקדשה של תורמי תרומות לבית הכנסת, כתובות קבורה על גבי מצבות, כתובות קצרצרות על גבי מטבעות וכן תעודות עסקיות ואיגרות. החומר המרתק ביותר השייך לתקופת המשנה הוא האיגרות והתעודות העסקיות מימי בר כוכבא.

ב. הרובד הקדום ביותר של מסירת חיבורי חז"ל מתגלה בכתבי יד מימי הביניים, מן המאה האחת-עשרה והשתיים-עשרה. כתבי יד קדומים יותר, מן המאה העשירית או מלפני כן, הם בגדר מציאה יקרת ערך.

אבל המשנה נערכה במשך שתי המאות הראשונות לספירה ונחתמה ברבע הראשון של המאה השלישית. אולי יש סיכוי למצוא מהדורה מזמן החתימה, מן המאה השלישית, או אפילו העתקה מן המאה הרביעית? לא. למרבה הייאוש, אין סיכוי. מפני שהמשנה נערכה בעל פה ונמסרה בעל פה במשך דורות עד שהועלתה על הכתב. משמע שגם כתב היד הראשון של המשנה, גם הוא מרוחק כמה וכמה דורות מן הנוסח שיצא מפי העורך. עלינו לחכות למשנה בתחנה השנייה שלנו, באלף השני לספירה. ונלך היישר אל כ"י קאופמן, החשוב ביותר מבין כתבי היד של המשנה, הכולל גם ניקוד. ובכן, מה נוסח המאמר של הלל הזקן בפרקי אבות באותו כתב יד? הנה, כך כתוב: "לא הבוישן למד ולא הקופֶדן מלמד". וזה גם הנוסח בכ"י פרמה, הנחשב לפא אחריו בחשיבותו. **קופדן!**

זה המצב: ככל שאנחנו מבקשים להגיע לעדות המכרעת – העדות שתגלה את האמת לאמתה – התמונה נעשית מורכבת ומסובכת יותר. אין לנו מקור מהימן יותר להכרת לשון המשנה, וכל שכן שאין סיכוי למצוא עדות ישירה ללשונו של הלל הזקן עצמו, שחי מאתיים שנה לפני חתימת המשנה. העדות הקדומה ביותר, והקרובה אפוא ביותר לזמן המשנה, מורה על הצורה **קופדן**. איך צמחה הצורה **קפדן** (במקום **קופדן** או בצד **קופדן**), ואיך התגבשה הצורה **קפדן** (בצד **קפדן** ברפה) – כל זה מעניין ומרתק; המחקר העלה שבארץ ישראל רווחה הצורה

קופדן, וייתכן ש**קפדן**, בפתח, מקורה בבבל. ושמה בזמן חתימת המשנה הנוסח אמנם היה **קופדן**, אבל הלל עצמו, שהיה בבלי במוצאו, הגה **קפדן** (הרהור פרוץ?). התמונה אינה חדשה. לפנינו, למעשה, השתקפות של חפזות שקפים. כל שקף לעצמו חד וברור, אבל ההשתקפות של כולם ביחד יוצרת תמונה מטושטשת. כדי להתמודד עם המורכבות הזאת צריך משקפיים עם מסגרת שיבודד כל שקף לעצמו. כל שקף מייצג תקופה בתולדות הלשון, אזור גאוגרפי או מסורת עדתית. לפעמים כפל גרסה במסורות החיות משתלשל ממסורות עתיקות ביותר, כי גם בעברית העתיקה היו ניבים שונים וצורות לשון נרדפות או מתחרות. ומכאן בחזרה אל אותו טור הלשון ב"מעריב". מה אנו למדים מן העיון בפרשה? אנו למדים שלהכריז ש"חז"ל קבעו" במשנה **קפדן** וש"כל בית ישראל הוגים **קפדן**" – זו ממש תמימות.

נוסיף שבצד אותן שלוש תחנות שהזכרתי יש עוד תחנה צדדית אחת: המילה מן המקורות כפי שהתגבשה בלשון התקשורת ובלשון התקן. מצד אחד זו שאלה של מאבק בין הרגלים ומשלים, ומן הצד האחר שאלה של מדיניות מכוונת של הלשון, עסקו של אגף הפסיקה של האקדמיה ללשון העברית. אגב, האקדמיה קבעה ששתי הצורות נכונות: **קפדן** בדגש וגם **קפדן** ברפה. הכלל במשקל הזה הוא שאין דגש באות השנייה, אבל הייתה הסכמה שיש להוציא מן הכלל מילים אחדות: **קבלן**, **קברן**, **דברן**, **וכחן**, ועוד אחת או שתיים. ועליהן נוספה, כאמור, **קפדן**, בצד **קפדן**.

עכשיו שהצגנו את הבעייתיות של הגישה למקורות נוכל לדון בטיפול במקורות במפעל המילון ההיסטורי. שיטתו של מפעל המילון ההיסטורי היא לייחס כל מילה לזמנו המשוער של הטקסט בזמן שיצא מרשות המחבר, ולציין את תאריך כתב היד שהעתקנו אותה ממנו. בסופו של דבר אנחנו בונים מאגר שישנם בו כל הטקסטים המייצגים את התקופה הנסקרת. כל טקסט נקרא מחדש בקפדנות (או בקופדנות), ובסופו של דבר נערכת קונקורדנצייה המציגה את כל המילים שנמצאו, כל אחת בכל הקשריה.

מה שאמרנו על **קפדן** ממחיש את עניין הצורה של המילים, אבל הדברים יפים גם למשמעותן ולשימושן. וכאן חשוב לעמוד על חשיבותה של הקונקורדנצייה. העיון בכל ההקשרים של מילה מסוימת מציג אותה לפעמים באור שונה ממה שעולה מתוך הדעות המוסכמות. במיוחד יש סכנה לערבב משמעויות שהיו קיימות בתקופות שונות או בסוגות שונות של העברית.

אני אומר "סכנה", ולפעמים מדובר בסכנה ממש. דוגמה דמיונית: נניח שפועל בבית מלאכה פונה לבית דין לענייני עבודה בעניין הטלת אחריות על נזק שנגרם בזמן העבודה, אם הנזק על העובד או על המעביד. ונניח שהשופט מעיין, כדרך

השופטים במקרים כאלה, בספרות המשפטית כדי לתור אחר תקדים. ונניח שהוא מגיע לקובץ פסיקות של בית דין באיטליה, למשל, במאה השש־עשרה, והוא מוצא שם דיון על מקרה דומה, ושם נפסק: "על בעל המלאכה לשלם את הנזק". ובעל המלאכה, הרי הוא הפועל שלנו, נאלץ להוציא מכיסו סכום הגון על סמך הליך משפטי כשר ומקובל. וכנראה כך מגיע לו.

עכשיו אנחנו פותחים את הקונקורדנצייה של המילון ההיסטורי ומחפשים את הצירוף **בעל מלאכה**. והנה אנחנו מוצאים שהביטוי נמצא לראשונה במשנה, במקרה באותו הפרק של פרקי אבות שפגשנו בו את ידידנו הקופדן. וכך שנוי:

ר' אליעזר אומר: הווי שקד ללמוד מה שתשיב לאפיקורוס, ודע לפני מי אתה עמל, ומי הוא **בעל מלאכתך** (אבות ב, יד).

כבר מן המקום הזה אפשר להעמיד בסימן שאלה את משמעות הביטוי **בעל מלאכה** כפי שהיא מקובלת עלינו, שהרי הביטוי עומד כאן בתקבולת ל"לפני מי אתה עמל", שהוא המעביד. ואם הדבר אינו ברור דיו, הרי מִיד בהמשך:

ר' טרפון אומ': היום קצר, והמלאכה מרובה, והפעלים עצלים, והשכר הרבה, ובעל הבית דוחק. הוא היה אומר: לא עליך מלאכה לגמור, ולא אתה בן חורים ליבטל; אם למדתה תורה הרבה, נאמן **בעל מלאכתך** לשלם לך שכר פעולתך (שם, טו-טז).

ואם עדיין נותר ספק מי הוא "בעל המלאכה", הרי לשון אחר למאמר של רבי טרפון בחיבור אחר של חז"ל:

ר' טרפון אומ': היום קצר, והמלאכה מרובה, והפעלים עצלים, ו**בעל המלאכה** דוחק (אבות דרבי נתן, נוסח ב, פרק לה [מהדורת שכטר, דף מב ע"ב]).

נסתפק ברישא (ההמשך שווה בעיקרו לנוסח של פרקי אבות). ובכן, כנגד "בעל הבית" שבפרקי אבות נאמר כאן "בעל המלאכה", ללמדך שהוא בעל המלאכה הוא בעל הבית.

יוצא אפוא שהשופט שלנו חשוד בטעות, והפועל המסכן נפל בפח בגלל אי הבנה מצערת: השופט לא היה מודע לשינוי שהתרחש במשמעות הביטוי במהלך הזמן. אבל האם זה סוף פסוק? הרי המשמעות החדשה של **בעל מלאכה** – 'פועל' – לא נולדה בארץ ישראל במאה העשרים ואחת. עכשיו צא ובדוק, שוב לפי ההקשרים שבקונקורדנצייה, מה היה פירוש הביטוי **בעל מלאכה** באיטליה במאה השש־עשרה. לפועל שלנו מגיע אפוא, בהחלט, משפט חוזר, אבל עדיין אל יהא סמוך ובטוח שיצא ממנו זכאי.